Leħen il-Malti

MAĦRUĠ

MILL-*GĦAQDA TAL-MALTI* (UNIVERSITÀ)

Is-Seba' Sena **Awissu-Sett. 1937** **Għadd 78-79**

2d.

Mitbugħ fl-"Empire Press" 266, Triq San Pawl — Il-Belt

LEHEN IL-MALTI

MAĦRUĠ MILL-"GĦAQDA TAL-MALTI" (UNIVERSITÀ)

AWISSU-SETT. 1937] IS-SEBA' SENA [Ghadd 78-79

ĠANNI VASSALLO

(1862 - 1937)

Jiswa li niftakru fih.

Bil-mewt ta' ĠANNI VASSALLO li ġrat Għawdex fis-26 ta' Mejju li għadda, il-*Għaqda tal-Malti* ta' l-Università fil-ħames snin li ilha wieqfa tilfet it-tieni u l-aħħar wieħed fost iż-żewġt ixjuħ ħbieb tagħha li kienu marbutin magħha, sa minn mindu twieldet, b'rabtiet ta' l-egħżeż tifkirijiet fil-Ġrajja tagħha.

Sir Temi Zammit, l-ewwelnett bħala gradwat u ex-Rettur ta' l-Università u mbagħad bħala kittieb magħruf tal-proża maltija, kien fost dawn l-ewwel ħabib li tilfet l-*Għaqda* ta' l-Università flimkien mal-*Għaqda* l-oħra tal-*Kittieba tal-Malti* li bil-għajnuna tiegħu u ta' Muscat-Azzopardi kienu fetħu t-trieq biex minnha l-istudenti universitarji, skond ma jixraq, ikollhom dak is-sehem illi nazzjonijiet oħra kellhom qabilna fit-torbija u kobor ta' Lsienhom.

Iżda ĠANNI VASSALLO, għalkemm mhux wild l-Università, huwa xejn inqas marbut ukoll mal-*Għaqda* tagħha b'ħaġa li jekk ma tagħlebx is-sehem ta' ħila letterarja ta' ħaddieħor li jagħmel minn demmha, hija daqshekk ieħor utieqa, qawwija u fejjieda għax hija waħda mis-sisien li fuqha s'issa nbniet id-Dar il-Ġdida tal-Malti,

Fuq il-ħidma ta' Ġanni Vassallo għall-Malti ma għandniex għalfejn noqogħdu ngħidu wisq. Bħala l-ixjeħ wieħed li kien baqa' fost il-Bennejja tal-Malti, jafuh il-kittieba kollha tal-Malti taż-żewġ Għaqdiet, iżda tajjeb u jixraq li xogħlu u għemilu ngħarrfuhom u nfakkruhom għal dawk li għad iridu jaslu warajna.

Lil Ġanni nafuh l-ewwel darba meta kien għadu kif ħareġ l-ewwel xogħol tiegħu, "Il-Muftieħ tal-Chitba Maltija", jiġifieri mal-40 sena ilu meta mal-ħeġġa għall-istudju tal-Malti li kellu, id-dawl tal-għaqal, flimkien mal-ħlewwa ta' l-imġîba tiegħu, mexxewh ħafna biex jirbaħ il-fehmiet ta' l-egħdewwa tal-Malti jew ta' kittieba oħra li għall-ebusija ta' rashom jew b'għira tas-sengħa ħabtu jagħtuh daharhom.

Fost dawk li kienu ngħaqdu fuq il-bini mġarraf tax-*Xirka Xemïa* biex jibnu mill-ġdid (fosthom insemmu lil Napuljun Tagliaferro u lil Ġużè Muscat Azzopardi), huwa baqa' waħdu jaħdem biex iwettaq il-ħsieb sabiħ tiegħu u, fuq Alfabet mexxej u reguli sodi ta' l-ortografija, jiġbor taħt bandiera waħda il-ġliba tal-kittieba t-tajba tal-Malti. Jekk il-ħidma tiegħu fl-aħħarnett nifditx xehduh f'ħajtu stess il-pubblikazzjonijiet tal-kotba bil-Malti ta' l-Iskejjel tal-Gvern, u wara żmien, tal-"Ħabib" u ta' kotba oħra li l-lum jagħmlu l-ewwel ħemel ta' l-egħlejjel mill-għalqa tal-letteratura maltija tal-lum, pubblikazzjonijiet li ftit jew wisq imxew fuq it-tagħlim tar-reguli tiegħu.

Napuljun Tagliaferro, wieħed mill-aqwa Mgħallmin tal-Malti fi żmienu, kellu l-akbar qima għalih u qabbdu mal-Gvern għat-traduzzjoni tal-ktieb ta' Prescott fuq l-Imblokk il-Kbir ta' Malta bħala ktieb tal-qari fl-iskejjel (1930). Qabel dan, huwa kien qaleb għall-Malti l-*Irsir tax-Xwieni* u l-*Flora* mill-Franċiż ta' A. De Kermainguy, il-*Maħdi* u *Cassilda* (fil-Kotba tal-Mogħdija taż-Żmien) b'ortografija mhux hekk tar-reqqa bħal dik ta' "l-Imblokk",u kotba oħra li kiteb wara li ħareġ il-"Muftieħ" (1902). Dik il-ħabta kien jikteb ukoll fis-"Salib", meta b'dawn l-ewwel xogħlijiet

ta' kitba maltija beda jkun magħruf bħala wieħed mill-aħjar kittieba tal-Malti.

Fost l-Alfabetisti tal-Malti, ĠANNI VASSALLO f'żgħożitu kien minn dawk tat-trieq tan-nofs, bħalma kien jixraq għall-ewwel lil kittieb tal-għamla tiegħu fi żminijiet meta l-Malti kien għadu kif ħa daqqa ta' ħarta ġmielha bil-waqgħa ta' l-Alfabet Fonetku tax-*Xirka Xemija* li bir-riformi fis-sistema tat-tagħlim ta' dak iż-żmien kien tneħħa mill-Iskejjel (1888) u floku nħaseb biex jinħoloq Alfabet li jaqbel iżjed mal-kitba popolari.

Kien għalhekk illi meta l-Kummissjoni tal-*Għaqda tal-Kittieba tal-Malti* (1921), li fiha kien membru huwa wkoll,qatgħet li tagħmel alfabet mibni fuq prinċipji fonetiċi, huwa deherlu li dak l-alfabet ma sata' qatt jimxi fost il-kittieba tal-Malti u lanqas fl-istampa maltija qabel ma jidħol fit-tagħlim tal-Malti fl-Iskejjel. U ż-żmien tah raġun.

B'danakollu huwa waqaf mal-*Għaqda* u kellu sehem kbir fir-reguli tal-Fonetika tat-"Tagħrif". Fuq is-sistema tat-"Tagħrif", huwa ħadem il-ktejjeb *Ortografia Maltese* li jiswa mitqlu deheb għall-istudenti tal-fonetika maltija li fiha ĠANNI kien jisboq lil kull awtur ta' grammatka maltija. It-"Tieni Ctieb tal-Muftieħ tal-Chitba Maltija" kien ħarġu bil-ħsieb li jgħin l-istudenti li dik il-ħabta kellhom jistudjaw il-Malti għall-eżamijiet fuq is-sistema uffiċjali ta' dak iż-żmien.

ĠANNI VASSALLO, sew hawn Malta kemm ukoll barra, sewa ta' għajnuna lil nies li għamlu studju fuq il-Malti, fosthom lill-Professur Luigi Bonelli ta' l-"Istituto Orientale" ta' Napli u kien tah bosta dawl fuq xi kliem u qwiel maltin fil-waqt li Bonelli kien jikteb il "Dialetto Maltese" fl-Archivio Glottologico Italiano (1897-1907.)

L-arabista Dr. Hans Stumme fil-'Maltesische Studien' tiegħu (1904), fost il-kotba tajbin għall-istudju tal-Malti, semma l-*Muftieħ* ta' ĠANNI VASSALLO, u fuq kollox qal: "Mindu Bonelli ġabar dik il-lista ta' kotba, ħarġu oħrajn bil-Malti, iżda ma hemmx għalfejn wieħed ifittixhom

għaliex ebda wieħed minnhom sewwa sew ma jitkellem fuq ir-rabta fonetika tal-lsien malti (ma' oħrajn). B'danakollu, jixraq li nsemmu ktieb ta' fejda mill-aktar ta' wieħed filologu malti "Il-Muftieħ tal-Chitba Maltija maħdum minn G. Vassallo . . ."

ĠANNI VASSALLO, barra l-għerf u s-sengħa tal-kitba maltija kellu ħaġa sabiħa li ma ssibhiex f'kull kittieb tal-Malti u din kienet it-tjubija ta' qalb imsieħba maċ-ċaħda tiegħu n-nifsu biex dejjem igħin lil ħaddieħor u l-Lsien Malti. Ma' dawn, biex aktar isebbaħlu x-xbieha tiegħu ħt-tifkirijiet tal-Ġrajja tal-Kitba Maltija, il-fehma ċkejkna tiegħu n-nifsu li kienet tkabbru f'għajn in-nies u toħloqlu dik il-qima illi ħass għalih il-kittieb tal-"Modern Maltese Literature" (*Bullettin of the School of Oriental Studies.* Vol-VII, Part 4, 1935) meta, għalkemm beżbżu għax fit-*Tieni Muftieħ* kien ġenneb l-Alfabet tal-*Għaqda*, ma stmellx isejjaħlu "*most estimable*".

ĠANNI VASSALLO jibqa' għalhekk ix-xempju li minnu aħna, li mxejna biċċa trieq sewwa miegħu, għandna nitgħallmu mhux ftit biex niċħdu lilna nfusna għall-ġid tal-Malti.

Jaqbel għalhekk li nibqgħu niftakru fih, u fuq xogħlu u għemilu nisġu l-bqija tal-medd ta' ħajjitna sew bħala kittieba tal-Malti kemm bħala Maltin u Wlied il-Maltin.

A. C.

Nadja Vera *

Fil-ħolm illi bħal dell jgħaddi minn ħsiebek,
bħal dell li jbus il-wiċċ t'ilmiet ferrieħa,
kemm ġmiel isaltan fik, Nadja sabieħa?

Fl-irqad titbissem kollok ħlewwa, u tidħak,
tidħak il-ħajja tat-tfulija tiegħek,
ħajja ta' żahar u ward li jikber miegħek.

Orqod, għax fik għad hemm il-ħolm tas-sema,
fik tikbes l-ogħna u l-isbaħ poeżija,
fik tixgħel ta' l-imħabba safja d-dija.

* * *

Le, inti ma taf xejn mid-dmugħ ta' niket,
u mit-twegħir ta' qalb li qed tinfena;
Int kewkba ċkejkna, ġmielek dawl il-hena.

Ommok tgħannilek dik il-għanja ħiemda,
inti tismagħha, u terġa' tqajjem rasek,
titfagħlha bewsa. . . .mbagħad tintilef f'nagħsek.

Fil-ħolm illi bħal dell jgħaddi minn ħsiebek,
bħal dell li jbus il-wiċċ t'ilmiet ferrieħa,
kemm ġmiel isaltan fik, Nadja sabieħa?

Ġużè Chetcuti

---

* Tfajla ta' tliet snin, bint l-Ispettur Michael Kissaun, ħabib tiegħi. Tifla tgħidilha għoġla, dejjem ħelwa u fuq tagħha..

Qlib mill-Bulgaru

(Traduzzjoni ta' artiklu li deher fi "Slovo", wieħed mill-ġurnali ewlenin tal-Bulgarja).

IL-BAĦAR TAT-TLIET KUNTINENTI
IT-TRIEQ GĦALL-LVANT—PANTELLERIJA U MALTA
IĊ-ĊIVILTÀ TAL-MEDITERRAN
LETTERATURA MALTIJA—LAURENT ROPA

Ma' tul dawn l-aħħar jiem meta l-kap tal-Gvern Taljan mar iżur Lybia, il-ġurnali kienu ta' sikwit ixandru tagħrif dwar żewġ artijiet: Pantellerija fejn il-flotta Taljana kienet qiegħda tagħmel il-manuvri, u Malta, il-bażi tal-Flotta Ingliża fil-Mediterran.

—Malta ma teżistix—qal l-ammiral Tork li kien qiegħed ibaħħar 'l hawn u 'l hinn, ħsiebu li jsib Malta, ħaġa li b'xejn ma setgħet tirnexxilu.

Mis-sena 1565 'l hawn, jiġifieri minn dik is-sena li t-Torok telqu telliefa minn Malta, mit-taqtiegħa ta' Marne li ġrat fis-seklu XVI, u sa minn mijiet ta' snin ilu, Malta kienet teżisti u dawk kollha li niżlu l-art jew żaru biss il-port ta' La Vallette, jiftakru ġ-ġfien qawwija ta' l-Ingliżi ankrati taħt l-għoljiet maħruqa bix-xemx, u l-kanuni ta' fuqhom b'dik id-dehra tagħhom ta' theddid u qilla.

Ċibiltà u Malta huma żewg artijiet li taw bosta x'jagħmlu lill-egħdewwa.

Aħna li 15-il-sena ilu konna mqabbdin fix-xogħol ta' ġurnal mitbugħ f'Pariġi, konna nsibu ħafna xi ngħidu fuq il-baħar Mediterran. U ma safax fix-xejn il-kliem ta' Réné Puan li, lilna ż-żgħażagħ, kien igħid: "Mill-Eġittu morru Zaglula, intefgħu b'ruħkom u ġisimkom fil-kustjonijiet imħawda ta' l-Italja u Franza ġe Tunes, ta' l-Italja u l-Ingliterra fil-Lvant, fl-evoluzzjoni tal-Għarab fl-Afrika ta' Fuq, fl-evoluzzjoni intellettwali tal-Maltin eċċ. eċċ." Fiż-żmien li ġej il-Mediterran ikun fih dehra ta' taqlib kbir.

Réné Puan kellu raġun biex ibiegħ. Illum kulħadd ħsiebu fil-baħar tat-Tliet kuntinenti. Mijiet ta' mijiet ta' snin ilu Ruma u Kartaġni kienu jaħkmu l-ħsieb ta' kull wieħed, u llum kulħadd irid jaf fuq Pantellerija u Malta, it-toroq li jagħtu għall-Lvant.

Il-ħabib tiegħi Laurent Ropa jaħfirli għaliex ħriġt mis-suġġett. Dan il-kittieb Franċiż, mogħni b'dehen u b'ħila, bagħatli kopja tal-ġabra sabiħa tiegħu "Cahiers de Barbarie" fejn wieħed isib antologija ta' poeti Maltin.

Laurent Ropa fir-rumanz sabiħ tiegħu "Le Chant de la Noria" u f'"Kaline", ktieb li ħareġ dal-aħħar, tana idija ċara tal-ħajja tal-Maltin li jgħixu fuq ix-xtut ta' l-Afrika ta' Fuq, fl-Alġier u f'Tunes.

Laurent Ropa hu malti, l-istess bħalma hu malti l-poeta magħruf franċiż Fernand Grech. Għandu ħuh patri f'wieħed mill-ħafna kunventi li hemm Malta, u missieru bidwi l-Alġier. Wara li kien ilu nieqes erbgħin sena, il-missier reġa' lura lejn daru fejn biħsiebu jibqa'.

Hawnhekk, fil-Balkani, aħna ftit nafu bil-maltin. Huma mxerrda fl-artijiet li jħaddnu l-Mediterran, min jaħdem bħala bidwi fl-Afrika ta' Fuq, u min fetaħ xi negozju jew qabad xogħol ieħor fl-Eġittu u fil-Lvant. Issibhom kullimkien fuq dawk ix-xtut.

Il-Maltin li jgħixu ġe Malta għandhom il-ħajja tagħhom intellettwali, u l-ħajja ta' letteratura. L-idijat ta' Wilson u l-Gwerra l-Kbira qallbu n-nazzjonijiet kollha - żgħar u kbar—ta' taħt fuq, u l-Maltin tħabtu bosta biex iżommu, sħiħ u qawwi, il-karattru tagħhom nazzjonali.

Fil-*Kelmtejn ta' Qabel* tal-ktieb tiegħu (qlib mill-Malti) Laurent Ropa isemmi biċċiet tabilħaqq sbiħ ta' kittieba u poeti Maltin bħal Dun Karm, Rużar Briffa, Ninu Cremona, Karm Mifsud Bonnici, Ġ. Delia u oħrajn.

L-awtur igħarrafna dwar Malta— 'Il-warda tal-Mediterran,' 'Il-warda tad-dinja', 'il-ġawhra tal-Mediterran', jew kif qal Napuljun 'Melita l-art tal-għasel', li San Pawl (meta b'tempesta sab ruħu fil-gżira) qaleb għat-twemmin nisrani, twemmin li kienu għadhom ma għarfux la Ruma u l-anqas l-Ewropa.

Ropa jgħid: "Il-Maltin mhumiex latini; huma mnissla minn demm semitku; ilsienhom hu semitku jixbah lil tal-Għarab u l-Lhud; it-twemmin biss li jifridhom minn xulxin. Dan hu l-għaliex propaganda Ewropea barranija ma tirnexxix f'Malta."

Fl-1921 Malta rnexxielha tikseb l-awtonomija. Iżda, fit-2 ta' Settembru 1936, il-Gvern Ingliż ħa lura l-Kostituzzjoni minħabba r-rebħa li għamel fl-elezzjonijiet partit maħkum minn influwenza taljana. Neħħi n-nuqqas li għandhom f'dik li hi indipendenza politka, il-maltin, moralment, ma għandhom x'jaqsmu ma' ħadd; huma jitkellmu bl-ilsien oriġinali tagħhom li ma hu la taljan, la spanjol, l-anqas franċiż. Hu lsien semitku, feniċju, b'elementi ta' għarbi u ta' saraċin tas-seklu IX—ilsien li fih jiktbu l-poeti u l-kittieba msemmija aktar 'il fuq.

Iċ-ċiviltà tal-Mediterran minn dejjem qajmet interess u ħeġġa fl-Ewropa. Illum nistgħu ngħidu l-istess ħaġa għal dik li hi politka u kultura.

6/4/'37 N. D. S.

Ġaħan u l-Kirxa

Dak in-nhar Omm Ġaħan qaltlu: "Mur ixtrili nofs wiżna kirxa, u la ddumx".

"Ħalli f'idejja, ma" wieġeb Ġaħan (u kif qallha hekk tafa' sidru 'l quddiem u rasu lura—qisu kien ser jitqabad ma' xi għadu).

. . . .

Mar għand Ġamri tal-laħam, xtara l-kirxa, u billi ra li kienet maħmuġa ż-żejjed ġieh ħsieb li jmur jaħsilha fuq għajn ta' l-ilma li kienet tinsab qrib il-ħanut. Hawn sab qabda nisa u tfal, min bis-satal u min b'xi barmil jew buqar biex jieħdu l-ilma, u għalkemm qagħad hemm ħafna ra li kien kollu għal xejn, l-iktar billi bdew iċanfruh malli saru jafu għal fejn kien mar. "Biex taħsel dik il-kirxa ta' nannuk trid għomor u taħli xmara ilma" hekk qalulu u ħwejjeġ oħra wkoll bħal dawn u mhux bħal dawn, jiġifieri maħmuġin iktar mill-kirxa li kellu. Għalhekk bil-qalb it-tajba ġabar il-kirxa u ġibed lejn xatt il-baħar bil-ħsieb li hemmhekk ikun jista' jaħsilha bil-kwiet.

Iżda hawn ukoll sab ħafna nies igħumu, għalhekk baqa' sejjer iktar 'il quddiem: għalxejn, kollu għalxejn, l-għaliex hemm ra xi rġiel qegħdin igħawwmu ż-żwiemel u l-ħmir. "L-ilma mhux nadif hawn" qal f'qalbu Ġaħan u telqilha iktar 'il quddiem sa fejn ra li kien waħdu—il-bogħod minn nies.

Mar fuq il-blat, u baqa' nieżel sakemm l-ilma laħaqlu sa rkubtejh, u meta deherlu li ħasilha biżżejjed qal: "Issa ħalli nnixxfuha": U beda jperpirha u jxejjirha mar-riħ fil-waqt li kien għadu nofsu ġe l-ilma. Ftit il-bogħod kien hemm xi sajjieda, u hekk kif rawh ixejjer ħasbu li xi ħadd kien ser jegħreq għalhekk ġibdu għan-naħa tiegħu. Hekk kif qorbu tistgħu taħsbu kif baqgħu malli għarfu x'kienet il-biċċa. Ħebbu għalih u kienu ser jgħoddsuh fil-baħar darba għal dejjem.

Ġaħan tbażża' u talabhom li jkollhom ħniena minnu. "Tajjeb, aħna naħfruhielek, iżda inti trid tgħid il-ħin kollu ma' tul it-triq kollha lejn darek dawn il-kelmiet: "Aqbdu ħut kemm tifilħu." Ġaħan wegħidhom li jagħmel hekk, jew aħjar li jgħid hekk. Tafa' l-kirxa fuq dirgħajh u fil-waqt li qabad it-triq lejn id-dar beda jgħid: "Aqbdu ħut kemm tifilħu. Aqbdu kemm tifilħu. Aqbdu minnhom kemm tifilħu."

U hekka jiltaqa' ma' raġel miżmum minn tnejn minn nies tal-pulizija. Ġaħan ħares lejhom u qallhom: "Sewwa, sewwa, aqbdu minnhom kemm tistgħu". Malli tbiegħed daqsxejn, jaqbżu fuqu tnejn minn nies u jilagħbulu xebgħa bil-kif fil-waqt li

qalulu: "Tifraħ hux meta jaqbduna? u trid li jaqbdu minna kemm jistgħu!" "Le, jiena għall-ħut qed ngħid". "X'ħut, ħut, jewwilla trid tagħmilha ta' l-iblah biex ma tħallasx ħaraġ? Inti għal seħibna kont qed tgħid." Ġaħan, fost il-biki u waqt li kien qed jogħrok kull fejn kellu miġruħ bis-swat li tawh, qallhom x'kienu wissewh jgħid is-sajjieda. Dawk infexxew jidħku bih kemm jifilħu u, wara li hemżu lil xulxin, wieħed minnhom qallu: "Mhux hekk għandek tgħid - iżda: 'Aħarbu, aħarbulhom—u lil pulizija għidilhom- itilquhom, ħalluhom! Fhimt?".

"Aħarbulhom, aħarbulhom u itilquhom" baqa' jtenni Ġaħan wara li dawn ħallewh. Dlonk iltaqa' ma' raġel bl-ixkubetta, u l-klieb miegħu; u minnufih rah igħarrex. Ġaħan ma tilifx żmien u beda jgħajjat "Aħarbu, aħarbu. Aħarbu malajr, fittxu aħarbu". Is-sajjied l-għasafar dar lejh u għal naqra ma għamilx in-nar fuqu.

Ġaħan hekk kif ra s-senter għal fuqu, waqa' qisu għax fl-art u beda jwerżaq "Le! Leeee! Leee!" "Il-għala kont qiegħed tgħajjat u tgħid: Aħarbu?" qabeż igħid ir-raġel imbergħen, "Il-għala trid tħarrabhomli, il-għala kont qiegħed tgerrixli l-għasafar ?" Ġaħan għarrfu x'kien ġralu mal-ħallelin. Għalhekk is-sajjied taptaplu fuq spalltu u qallu: Le, ibni, tgħidx hekk, iżda għid dejjem 'Inżlu minn hemm imgħargħrin f'demmkom !' Ġaħan wiegħed u telaq u beda jmiss u jħoss kullimkien ħalli jara jekk kienx għadu ħaj, jekk is-sajjied kienx għamel jew le n-nar fuqu.

Sadalħin kien qorob lejn ir-raħal fejn, fil-bidu tiegħu, kien hemm dar qiegħda tinbena. Ftakar fi kliem is-sajjieda u minnufih rafa' rasu lejn il-bennejja, għamel lembut b'idejh madwar ħalqu u b'kemm kellu leħen qallhom "Inżlu minn hemm, tgerbu, aqgħu malajr imgħargħrin f'demm demmkom". "Lilna qiegħed tgħid?" staqsewh dawk imgħaġġbin. "Iva, li ma jifdalx wieħed minnkom biss li ma jisťabatx fl-art maħsul f'demmu."

Għal dan il-kliem wieħed minnhom, waqt li tefagħlu l-kazzola li kellu f'idu, qallu "Mela ħa din fuq ras rasek". Ieħor tefagħlu xi erba' madumiet, ieħor ċangun, waqt li ieħor ħaslu minn fuq s'isfel billi waddablu kemm kellu ġir maħlul fl-ilma ġewwa barmil, u għal naqra ma kinux ser jordmuh ħaj. Ġaħan twerwer u qallhom "Jaħasra, jekk qaluli biex ngħid hekk" fil-waqt li beda jara kif jista' jneħħi l-ġir għall-inqas li kellu fuq wiċċu.

Kien hemm tfajjel li kien jafu, u dan qallhom bil-mod "Dan Ġaħan, Ġaħan". Meta semgħu hekk, il-bennejja qalulu: "Isma' 'l hawn, għal din id-darba teħlisha (Hawn Ġaħan qal ġe qalbu: Jalla darba ħlistha llum) iżda biex nitilquk trid

twiegħed li tgħid tul trieqtek kollha u b'lehen għoli: "Ibqgħu fejn intom u xejn dmija, xejn ħsara."

Ġaħan raġa' qabad it-trieq lejn ir-raħal iżda biex ma jiltaqax iżjed ma' nies ħa trieq li kienet taqsam minn qalb ir-raba' u xi artijiet moxa. Wara li mexa ftit bis-sliem, lemaħ żewġt irġiel imrekknin sewwa: Ġaħan kien qiegħed itenni l-kliem li qalulu l-bennejja, mhux biss, iżda malli rahom għolla leħnu sewwa biex żgur jisimgħuh dawk iż-żewġt irgiel: "Ibqgħu fejn intom, xejn dmija, xejn ħsara". U ma' l-għajjat tiegħu dehru jiġru 'l hinn u 'l hawn bosta fniek.

Dawk it-tnejn qabżu fuqu. Wieħed minnhom qabdu minn xuxtu u waħħallu daqqa kif tmiss il-liġi fuq il-pattiżmu ta'moħħu, waqt li l-ieħor ried jaf il-għala kien qiegħed igerrxilhom il-fniek. Ġaħan qallu x'kien ġralu mal-bennejja. In-nassaba ndunaw li kellhom bellhieni quddiemhom, u għalhekk telquh wara li qalulu: "Irrid nara dmija minn taħt idejkom, dmija u mewt minn taħt idejkom, għandek tgħid."

Kif wasal ħdejn l-ewwel bini tar-raħal, Ġaħan jilmaħ qatta' nies. Resaq lejhom biex jara x'kien ġara. Isib sitta minn nies jew sebgħa qegħdin jitqabdu. Ferraq in-nies li kien hemm ma' dwarhom, resaq fuq dawk li kienu qegħdin jiġġieldu u qallhom: "Ħarsu 'l hawn araw kif tagħmlu, isa, fittxu għamlu mill-aħjar għax irrid nara mewt u dmija minn taħt idejkom." Kif qal hekk mhux biss dawk li kienu qed jiġġieldu għamlu għalih iżda wkoll dawk li kienu miġmugħin iħarsu, u li kieku dak il-ħin ma wasalx kuntistabbli żgur li kienu jagħmluh zalzett. Ir-raġel tal-pulizija ġarru lejn il-għassa u lilu ried iħarrku bħala xewwiex tal-ġlied.

Ġaħan, bil-kirxa għadha f'idejh, qal lis-surġent b'kull ma kien ġralu. Minn dak il-kliem is-surġent induna min kien—Ġaħan, u għalhekk qallu: Kien imissek għedtilhom "Infirdu, fittxu isaw infirdu."

Ġaħan qawwa qalbu u qal: "Issa żgur li ma nagħlix il-għaliex il-pulizija stess qaltli x'għandi ngħid".

Iżda ma damx hieni wisq il-għaliex wara ftit li ħareġ mill-għassa jiltaqa' ma' tieġ ġej mill-Knisja. Ma tilifx żmien Ġaħan u b'qalbu qawwija resaq fuq l-għarajjes u qallhom "U isa, infirdu, infirdu, x'intom tistennew?". U waqt li qallhom hekk fetaħ idejh it-tnejn (wara li qiegħed il-kirxa fuq għatba ta' bieb) biex iferraqhom hu n-nifsu.

Għal xagħra dak it-tieġ ma ssiħebx ma' mewt, il-għaliex il-għarus, qrabat il-għarajjes, kif ukoll il-mistednin għamlu għalih bl-ikrah. Kienet il-għarusa li ħennet għalih u, waqt li tbissmet, qaltlu: "Le, ħi, m'għandekx tgħid hekk, iżda 'Jalla

dejjem hekk. Xejn ħlief hekk. Hekk sewwa. Hekk sabieħ. X'hena! Xi sbuħija! X'ferħ!"

Ġaħan qal f'qalbu: "Din hi l-ewwel mara li llum qaltli xi kliem għandi ngħid u billi ommi dejjem qaltli li l-mara ma titqarraq qatt (!!!!) u ma tqarraq b'ħadd (!!!!!) jiena ċert li ebda hemm ma jiġrili jekk nagħmel kif qaltli din il-għarusa.

Wara żewġ minuti, hekk kif lewa t-trieq, jiltaqa' ma' funeral b'ħafna nies warajh kollha mbikkija. Ġaħan ħares lejhom, faqqa' daħka mill-akbar, beda jċapċap idejh u qallhom: "Imma kemm intom ġwejjef? Tibku minflok ma tifirħu? Jalla dejjem jiġri hekk, xejn ħlief hekk, x'hemm isbaħ minn funeral, mill-mewt. Itgħaxxqu miegħi isaw!!!"

Għal ħarira Ġaħan ma difnuhx mal-mejjet l-ieħor. Iżda mara xwejħa tħassritu, għalhekk qabżet għalih u ħelsitu minn taħt dufrejn qrabat il-mejjet, u wissitu biex igħid: "Jalla Ilum stess ikun fil-ġenna".

"Orrajt, Orrajt, owkej bejbi!!!" qallha Ġaħan. Dik ix-xwejħa raħlija (waħda skrupluża) ħarset lejh beżgħana u qalet "X'woħida din! don xi jkun, xi tentozzjoni, biex qed ikellimni?" U fittxet raddet is-salib u warrbet minn ħdejh.

Ġaħan għorok idejh billi feraħ li dak in-nhar kien irnexxielu jbażża' lil xi ħadd, u kollu daħkan resaq fuq mara li kienet ma' qabda nies oħra ġejjin mill-Knisja wara magħmudija, mara ħoxna daqs bettija b'tarbija fuq dirgħajha ħelwa daqs pupa mill-isbaħ. Hu qal lil dik ir-reffiegħa: "Marì nittama b'qalbi kollha li dan it-trajbu jittajjar minnufih lejn is-sema issa stess."

Hawn kienet ommu li ħelsitu mill-madmad billi bdiet tgħajjat u ssejjaħlu "Qed idoqq nofsinhar. Il-kirxa maħniex se nikkluha llum! Eħħ, x'nagħmillek la tiġi. Ja indemonjat! Ja għafrid!" Ġaħan kien jibza' minn ommu aktar mill-bard ta' Jannar u li kienet darb'oħra żgur li ma kienx jersaq lejha f'ħaġa bħal dik, iżda dik id-darba qabillu jmur jissakkar ġewwa d-dar billi ra nies it-tarbija resqin għal fuqu biex itajjruh għal fuq il-kampnar.

Għalhekk, bilġri bilġri, parpar lejn daru.

Malli daħal, ommu qabditu minn xuxtu u bdiet twerżaq "Ja Manigold! ja għażżien! ja skumnikat! kemm domt! (fil-waqt li bdiet tagħtih bl-imselħa). Il-kirxa fejnha?"

—Ma nafx!

—Ma tafx? Kif ma tafx?

—Għandu jkun tliftha. Le, seraqhieli kelb!

Hawn ommu bdiet tilgħablu b'kemm kellha saħħa fejn ġie ġie.

Meta waqfet xi ftit Ġaħan qal b'kollox lil ommu, u mar jintefa' fuq il-friex fil-waqt li qallha: "L-ewwel darba li tkun trid issajjar il-kirxa niftaħ żaqqi u ntik tiegħi, għax żgur li inqas inbati milli batejt illum minħabba l-imgħażżda ta' kirxa".

Hekk qal Ġaħan, billi kien Ġaħan; ma qalx, kif kien imissu jgħid: "Darb'oħra nara x'nara u nisma' x'nisma' ma nindaħalx!"

FREDU FARRUĠA

22 ta' April, 1937.

Lid-Demokrazija

Lill-aħwa kollha ta' ħsieb ħieles.

Il-baħar qam għalik, u ħalla ħalla
Ihedded ta' kulljum li jgħarrqek miegħu:
Hekk ħalfu d-dittaturi: xejn jitħalla
Ma għandu mill-Helsien ħlief l-isem tiegħu.

Għalxejn il-baħar iżd' għalik jitqalla,
Għax il-bnedmin ma jistgħu qatt ibiegħu
Il-jedd ewlieni li ħallielhom Alla
U l-isbaħ għatja tas-setgħat ta' driegħu.

Għal min bħal issa qiegħed skiet jitmagħhom
Il-ġnus iqumu xħin int turi saħħtek
U l-ebda Kbir ma jista' mbagħ'd jirbaħhom.

Igerrbu s-snin u għad iwaqqgħu magħhom
Saltniet il-jasar. Inti tibqa' waħdek
Tgħanni rebbieħa fuq il-qabar tagħhom.

ĠORĠ PISANI

Għawdex

ĦOLMA

Dal-ħolm, ukoll! Kemm hu ħaġa għariba!

Minn daqqiet il-bniedem joħlom qatigħ taħwid; min-naħa jsib ruħu f'oħra, bla ma jaf kif; jisma' bhejjem jitkellmu u ma jistagħġibx. • Kollox ħallata waħda. Imma daqqiet joħlom ħolm ċar, meqjus u misfuf donnu ġrajja ta' bil-ħaqq, minsuġ hekk tajjeb li dak li jkun meta jqum minn nagħas donnu jistagħġeb li kien joħlom.

Ftit ilu, mela, ħlomt ħolma minn dawn iċ-ċari. Daqs kemm għoġbitni sa niktibha, li jewilla ma ninsihiex.

Bla ma naf kif u mnejn, sibt ruħi hawn Malta, fi żmien li ma nafx meta, imma żmien li għadu ma ġiex. Kont miexi jien u ieħor, qegħdin induru, in-naħa ta' Raħal Ġdid.

Kif konna nimxu, minn ġewwa dar imdaqqsa, ħelwa, bi twieqi kbar, f'nofs naqra ta' ġnien, ħarġu tlieta min-nies: żewġt irġiel, u sabi ta' xi sittax-il-sena. Sieħbi donnu kien jafhom, għax malli ġejna quddiem xulxin, sellmilhom.

"Għal fejn dal-għodu, Nikol, x'int imżejjen?" saqsa sieħbi lil wieħed miż-żewġt irġiel, li jidher li hu l-fuqan ta' sħabu.

"Sa nieħu t-tifel jimden", wieġeb dak.

"Kif, għalaq sittax-il-sena?"

"Għalaqhom is-Sibt li għadda. Sa mmorru sal-Qorti, biex dak li għandna nirhnu nbiegħuh" wieġeb ta' l-ewwel.

"Mela x'tagħmlu. Saħħa għalikom. Ir-riżq. Ma ntellifkomx żmien."

Aħna bqajna sejrin, u meta tbiegħdna ftit minnhom dort lejn sieħbi u saqsejtu: "Fejn qallek li sa jmorru?"

"Sa jmorru l-belt. Għandhom dak is-sabi, sa jeħduh jimden, għax għalaq is-sittax."

"Jindem kif?" saqsejt jien. "Mela sa jqerr?"

"Le, mhux jindem, jimden," weġibni dan. "Għax inti bil-ħaqq ma tafx. Sa jeħduh il-Qorti biex jaħlef li jrid iħares il-liġijiet tal-pajjiż, u bi ħlas ta' hekk, il-Qorti taħlef lilu li tagħtih il-jeddijiet tad-djiena, kif kienu jgħidu dari, taċ-ċittadinanza. B'dana l-għemil il-bniedem tista' tgħid li jgħaddi minn ħâl jew stat ta' tifel għal ħâl ta' raġel."

"Ih, x'kull waħda!" għedt mistagħġeb jien. "Għidli kollox, għax biex ngħidlek, dil-ħaġa togħġobni sew."

"Issa," beda sieħbi, aħna u mexjin flimkien, "issa, fl-iskejjel kollha hi mgħallma l-liġi. Dari kienu jitgħallmuha l-avukati biss, imma billi mhux l-avukati biss huma marbuta li jħarsu l-liġi, imma kulħadd, issa saret li lil kulħadd tkun imgħallma l-liġi. Għax jekk bniedem il-liġi ma jafhiex, kif tridu jħarisha —u jħarisha bir-rqaqat? Dari ma kienx hekk. Il-ħakma kienet trid li n-nies tħares il-liġijiet mingħajr ma tgħallimhomlhom; bħal meta l-imgħallem jibgħat ħaddiem jaħdem bla ma jgħidlu x'għandu jagħmel, kif jaħdem, u anqas jagħtih il għodda għaxxogħol, u balleċ anqas issaqsih jekk iridx jaħdem.

Issa xort'oħra. Issa t-tfal, minn żgħorithom jitgħallmu, f'kull skola, il-ġid li jiġi milli l-bnedmin jgħixu f'xirka waħda, u x'inhuma l-jeddijiet tal-bniedem li jgħix f'din ix-xirka, jew "soċietà", kif inhi f'Malta, u d-dmirijiet li għandu kull bniedem li jagħmel sehem minnha. Meta s-sabi jilħaq is-sittax-il-sena, min iwieġeb għalih (missieru, nannuh, ħu missieru, jew xi ħadd ieħor magħruf mill-ħakma) jeħdu l-Qorti, fejn isirlu faħs jew eżami, minn nies li qegħdin għal daqshekk. Jagħrbluh sewwa fuq il-jeddijiet u d-dmirijiet tal-bniedem, u jekk hu jridx jidħol jagħmel sehem mix-xirka tal-bnedmin, kif inhi f'Malta. Jekk iwieġeb tajjeb (u qishom iż-żgħażagħ kollha jwieġbu tajjeb) jaħlef li jrid iħares il-liġijiet, u tnejn min-nies jagħmluha ta' xiehda tiegħu. Wara, wieħed minn tal-ħakma, li qiegħed għal daqshekk, jaħliflu li sa kemm iħares il-liġijiet, hu jiġi mħares minn kull deni. Ta' dan tingħamillu xiehda miktuba (ċertifikat) biex biha juri li hu miden jiġifieri li daħal fix-xirka tad-djiena, jew ċittadinanza tal-Maltin.

"Togħġobni għall-aħħar", għedtlu jien. "Imma x'jiġri jekk dak li jkun ma jkunx irid jimden?" saqsejt.

"Ikollu jitlaq minn Malta. Sa kemm jitlaq, jew jagħmel tajjeb għalih xi ħadd, inkella jinżamm imgħasses."

"Issa ħaġ'oħra. Jekk wieħed jikser liġi, wara li jkun ħalef li jħarisha, x'jagħmlulu?" saqsejt.

"Daż-żmien qisu ħadd ma jikser liġijiet. Dari n-nies kienu jiksru l-liġijiet għax kien hawn kotra kbira ta' liġijiet fiergħa u żejda, u n-nies ma kenitx tafhom. Tarġa' n-nies kienu jsibu ruħhom f'qagħdiet li jridu u ma jridux, ikollhom jiksru xi liġi. Il-bniedem hawn Malta kien qisu qiegħed miexi f'mimxa mudlama li l-art tagħha miksija bit-tazzi u l-kwies, u tarġa' drabi kien isib ruħu mdawwar minn kull imkien bil-kwies li min-nkejja fih kien ikollu jikser xi wieħed. U jekk jikser xi wieħed kien jiġi mwaħħal il-ħabs. Dan kien jiġri, għax bħalma għedtlek l-ewwel, in-nies ma kinux imgħarrfa tajjeb (drabi anqas ħażin) fuq il-liġijiet li huma marbuta li jħarsu. Uħud mill-liġijiet kienu

ilhom magħmula minn żmien qadim għall-aħħar, u ftit kien hawn min jaf bihom. Oħrajn, meta jsiru, jidhru fil-gazzetta tal-ħakma, u min qrahom qrahom min ma qrahomx ma qrahomx, iżda kulħadd kien marbut li jħarishom. Il-liġijiet kienu magħrufa hekk: billi wieħed jisma' min-nies li min jisraq, min joqtol, min jagħti xebgħa, jeħel il-ħabs, imma xinhu sewwa serq, xinhi sewwa xebgħa, kemm jeħel ħabs min jisraq, kemm min jagħti xebgħa, ħadd qisu ma kien jaf. U meta bniedem jeħel il-ħabs il-ħtija tiegħu kienet tiġi mxandra quddiem kulħadd, saħansitra miktuba fil-gazzetti Hekk min jikser liġi (għax ried jew mhux għax ried) kulħadd ikun jaf bih, u kulħadd jibqa' jibża' minnu. Jaħdem ma jistax; jgħix irid; jitlob, jekk ikun żagħżugh jistħi, tax-xjuħ ma jdaħħluhx. X'jagħmel mela dan l-imsejken, la darba t-triq it-tajba saddewhielu minn kullimkien? Jew ineħħi ħajtu jew jara jarġax isib xi ħaġa x'jisraq, biex jekk ma jinqabadx, ikollu biex jgħix għal ftit taż-żmien, u jekk jinqabad itawwal ħajtu ftit ieħor il-ħabs. Fhimtni issa?

"Fhimtek", weġibt. "Imma għidli x'isir jekk wieħed jikser liġi."

"Bħal ma għidtlek qabel, dan donnu ma għadu jsir qatt, għax billi kulħadd isib jaħdem, u x-xogħol ma hux qalil, ħadd ma jitħajjar imur jisraq, u hekk ukoll ħwejjeġ oħra. Imma jekk xi ħadd jingħad li kiser liġi, l-ewwel jinżamm imgħasses (bla ma jbati, imqar fid-dar tiegħu nfisha, jekk ikun irid) u jkun mgħarbel sewwa jekk dak l-għamil għamlu għax ried inkella mhux għax ried. Billi l-liġijiet huma ġid għall-bniedem, u ebda bniedem għaqli ma jħassar dak li hu ġid għalih in-nifsu, jiġi minnu li min jikser liġi, jew għax ma kienx jaf biha, jew għax kien imġiegħel, jew għax moħħu mhux sewwa, u għalhekk, jekk jiġi magħruf li kisirha għax ried, jaqa' fit-taqsima tal-aħħar—li moħħu mhux sewwa, u għalhekk ma jinbgħatx il-ħabs imma f'xi sptar tal-moħħ, jinżamm hemm sa kemm it-tobba jixhdu li fieq.

Jekk jikser liġi mhux għax ried, għax ma kienx jaf jew għax kien imġiegħel, f'tal-ewwel jiġi mgħallem, u f'tat-tieni jitneħħielu dak it-tfixkil li ġiegħlu jikser il-liġi."

"Tajjeb wisq. Isir kollox kif titlob ir-raġuni," għidt jien.

"U mela bħal qabel? Qabel kienu jgħakksu lill-bniedem biex iġiegħluh iħallas tal-ħtija (drabi ta' ħtija li hu ma għamel qatt). Ara xi bluha. Issa, jekk bniedem ikun seraq, billi jġiegħluh ibati, dak li seraq sa jarġa' jiġi? Jew jekk qatel, billi joqtluh, il-maqtul sa jarġa' jqum? Huma kienu jgħidu li jagħmlu dan biex ibeżżgħu lilu u lil għajru, ħalli ma jiksrux liġijiet. Imma din ukoll ħrafa, billi l-bniedem ikun imgħakkes mhux talli kiser liġi, imma talli nqabad, darba oħra, mhux jibża' jagħmel ħtija

imma jiftaħ għajnejh aktar biex jekk jikser liġi ma jinqabadx. Fi kliem ieħor, bit-tgħakkis, il-ħażen jiżdied, mhux jonqos. Kemm nies kien hemm jiksru liġijiet u ma jmorrux ħabs, ghax ma jaqbduhomx! Min jaf kemm, u l-aktar fost dawk in-nies li kienu jaqbdu lil ħadd ieħor! Nerġgħu fejn konna. Biex bniedem isewwulu moħħu kienu jqisuh bħala bhima; bhima li ma tifhimx bħal ħmar, kelb jew qattus, tgħakksu kollox sew, għax dak ma jifhemx kliem, u jekk ma tridux jagħmel ħaġa, qarraq bih billi ġiegħlu jaħseb li fil-għemil tagħha hemm it-tbatija, imma bniedem li jifhem, le. Bniedem għallmu, mhux tgħakksu. Jekk bniedem ma jifhemx, mela moħħu marid, u bniedem marid ma għandux ikun maħqur."

"Imma dari," saqsejt jien, "għax kien isir hekk?"

"Għax min ma jaqtax f'laħmu ma jwaġġax. Il-liġijiet kienu jagħmluhom il-kbar, u jbatu bihom iż-żgħar. Wieħed jagħmel u ħadd ieħor jaħmel. Issa mhux hekk. Issa, biex issir liġi trid tgħaddi minn idejn kull bniedem f'Malta, raġel jew mara, li għandu l'fuq minn sittax-il-sena, mhux minn idejn x'erbgħa kbarat biss. Kull min hu mġiegħel jiekol, u qiegħed iħallas talikel, għandu l-jedd iduq il-borma, u jgħid hekk itigħemhiex ħelwa inkella mielħa. Wieħed jorbot u ieħor iqandel ma jaħbatx. Qabel jirtabat ħemel jeħtieġ in-nies tara tiflaħx terfgħu."

Kont wasalt sa hawn meta smajt għajta kbira: "Ħalib!"

Indhixt u stenbaħt, u ħarist ma' dwari. Jaħasra, rajt li kienet ħolma!

L. Cutajar

Ejja mmorru

Lis-Surmast Anton Muscat Azzopardi, A.M.L.C.M.

Ejja mmorru;
ejja mmorru;
ejja mmorru t-tnejn flimkien.

Ilu Mejju
qalb il-plejju
b'leħen ħlejju
isejjħilna kullimkien.

Ejja mmorru;
ejja mmorru;
ejja mmorru t-tnejn flimkien.

*
* *

Inti ddoqq u jiena ngħanni;
ngħannu, ndoqqu t-tnejn flimkien.
Bina tifraħ l-art u s-sema;
bina jifraħ il-ħolqien!

Twapet ħodor taħt riġlejna;
żfin ta' ward quddiem għajnejna;
għana u daqq jidwu f'widnejna:
seħer wieħed kullimkien!

Ejja mmorru;
ejja mmorru;
ejja mmorru t-tnejn flimkien.

*
* *

Ejja mmorru f'Saltna Ġdida fejn in-nies ma taraniex.
Ejja mmorru f'Art il-Hena fejn il-hemm ma jilħaqniex.
Ejja mmorru f'Art il-Ħajja fejn il-mewt ma taħkimniex.

Ejja mmorru t-tnejn x'imkien,
fejn m'hemmx wisa', fejn m'hemmx żmien:
fejn fi ħdan id-Daqq u l-Għana
ngħixu u ngħammru t-tnejn flimkien.

Ejja mmorru;
ejja mmorru;
ejja mmorru t-tnejn flimkien.

KARMENU VASSALLO

22 ta' April, 1937.

L-ISKEJJEL TAL-GVERN

It-Tagħlim f'Malta

Minn Ġużè Gatt

(Ara għadd 76 paġ. 59)

Din il-biċċa ta' l-Iskola fil-Knisja tas-Salvatur, ma għoġbitu xejn lil Mons. Duzzina. Għalhekk, fir-Rapport tiegħu li kien għamel fuq il-Knejjes, wissa biex din l-Iskola titneħħa minn hemm.

Duzzina ried jaf ukoll jekk is-Surmast tal-Iskola hux qiegħed jiġi mħitur sewwa, kif jgħid il-Konċilju ta' Trentu. Għalhekk staqsa lil Dun Anton Bartolo, il-Vigarju ta' l-Isqof Royas, jekk is-Surmast ta' l-Iskola għaddiex mill-eżami li sarlu, u jekk dana għamilx il-professjoni tal-fidi. Dun Anton wieġeb li dana s-Surmast ma għamilhiex il-professjoni tal-fidi. Terġa' billi hu Malti, u magħruf b'raġel sewwa ħafna hawn Malta, ma ġiex eżaminat qabel laħħquh Surmast.

Is-Surmast ta' l-Iskola ta' l-Imdina fl-1575, ma għandniex xi ngħidu, kien Pietru Camilleri, dak li semmejna iżjed 'il fuq. Konna għedna wkoll li l-Kattidral ta' l-Imdina kien joħroġ xi flus biex dana s-Surmast tal-Iskola jgħallem lid-djakni tagħha. Fi żmien Duzzina nsibu, li l-Kattidral kien iħallas 20 skud fis-sena għas-Surmast ta' l-Imdina. Diż-żjieda kienet mogħtija mill-Kattidral wara laqgħa tal-Kapitlu li saret fis-17 ta' Settembru, 1572. B'hekk, il-Kattidral żjied lil Camilleri fi żmien wieħed li kienet żiditu l-Università.

Mela, Pietru Camilleri, bejn il-flus li kien jieħu minn għand l-Università u bejn li jagħtih il-Kattidral, kien idabbarlek, b'kollox, 62 skud u 6 rbgħajja fis-sena. Dawn iġibu mat-tliet soldi kuljum.

Għall-ħlasijiet li dari kienu jagħtu lis-Surmast tal-Iskola ta' l-Università, ma jinħtieġx li noqogħdu ngħidu biex il-qarrej ma jħarisx lejn l-għadd tal-flus biss, iżda jħares ukoll lejn iż-żminijiet li jkunu. Bħalma jaf kulħadd, jekk il-flus li semmejna ma huma xejn għall-lum, għaż-żminijiet ta' dari kienu biżżejjed biex wieħed jista' jgħix bihom.

Fiż-żmien li Mons Duzzina qagħad fostna, f'idejh tawh il-proċessi kollha li kienu saru mill-Isqfijiet Cubelles u Royas. Ma tawhx biss dawk ta' Petit u Ġiżwaldu, billi dawn aktarx kienu ntbagħtu f'Ruma, bħalma għedna iżjed lura.

Duzzina fela l-karti kollha li tawh, u beda jsejjaħ quddiemu lil dawk in-nies li kienu ġew mixlija fil-proċessi li semmejna.

Fost dawk li deħru quddiemu, sab li xi wħud waqgħu mill-ġdid fl-għeltijiet li fihom kienu qabel. Iżda dawn reġgħu nidmu minn dnubiethom u għamlu ċ-ċaħda tagħhom fil-Knisja. tal-Lunzjata tal-Birgu.

Kull meta beda jkun hemm nies imhejjija li jindmu minn dnubiethom, fil-Knisja tad-Dumnikani kienet issir funzjoni kbira. Il-ħatja jitilqu bi proċessjoni mill-ħabs tal-Palazz ta' l-Ingiżitur għall-Lunzjata. Imbagħad, waqt il-ħin tal-għasar, il-midinbin kienu jagħmlu ċ-ċaħda tagħhom quddiem dawk il-ħafna nies li jkun hemm. U minn fuq il-pulptu tal-Knisja li semmejna, tinqralhom is-sentenza tal-penitenza tagħhom.

Fil-proċessi li saru quddiem Duzzina, fost dawk li ġew imsemmija li reġgħu waqgħu mill-ġdid fl-għeltijiet ta' qabel, insibu lill-Kjeriku Wenzu Falzon u lil Matti Falzon (1) il-magħruf b'Saħħar Falzun. Iżda dawn, malli semgħu bil-miġja fostna ta' Mons. Duzzina, telqu u għosfru minn hawn. Wenzu u Matti tmellħu milli l-Isqof Cubelles kien waħħal-hom li ma jistgħux jitwarrbu mill-Gżira, bħalma għedna iżjed lura. Wenzu mar lejn Franza, fejn hemm seta' jxerred il-għeltijiet tiegħu bla ebda biża' ta' xejn; u Matti ħarab lejn Sqallija, fejn hemm baqa' jgħix bil-moħbi. B'dana kollu, għalkemm Wenzu u Matti ħarbu minn hawn, il-proċess tagħ-hom sar xorta waħda. U billi fil-proċess li sarilhom, ġie magħruf li tassew kienu reġgħu waqgħu fl-għeltijet ta' qabel, l-Isqof Royas u Mons. Duzzina xlewhom bħala midinba kbar.

Imħabba li Wenzu u Matti siefru minn hawn, il-Qorti tal-Ingiżitur ma setetx tiksibhom taħt idejha. Iżda f'dak iż-żmien kienet drawwa, li meta l-mixli ma jinsabx, kienu jagħmlu s-sura tiegħu u jqisuha bħala l-ħati n-nifsu. U hekk sar f'din il-biċċa ta' Falzunijiet.

Fid-29 ta' Mejju 1575, is-sura ta' Wenzu u Matti kienu me-ħuda fil-Knisja tal-Lunzjata tal-Birgu. Hemm, waqt funzjoni kbira li saret, inqraw is-sentenzi ta' Wenzu Falzon u Matti Falzon. Dawn, kienu imxandra b'leħen għoli, minn fuq il-pulptu quddiem għadd kbir ta' nies kbar u żgħar, u minn ta' kull xeħta li kien hemm fil-Knisja li semmjna. Wara, is-sura tagħ-hom ġew mitluqa f'idejn il-Qorti tagħna. U din wara li tat sentenza oħra hi wkoll, għamlet ħaqq minnhom, billi tefgħet is-sura tagħhom fin-nar.

Is-sentenza ta' Matti Falzon, li ġiet imxandra bit-Taljan fil-Knisja tal-Lunzjata tal-Birgu, kienet tgħid hekk: "*Diciamo, pronunciamo, ecc. te, Matteo Falzon, essere relasso, e come tale doverti dare al braccio secolare, e per questa nostra sentenza, come tale, ti scacciamo dal nostro foro ecclesiastico, e, non*

---

(1) Xi wħud lil dana Matti iġibuh bħala qassis, u kanonku, fil-ħin li Matti, minn dak kollu li qalu li hu, ma kien xejn.

potendoti avere in persona, nella tua Statua e forma ti diamo al braccio secolare, committendoli che circa di te faccia quel che di ragione è tenuto di fare: dichiarando gli tuoi beni essere confiscati secondo l'ordine di Sua Beatitudine, per la metà del fisco del Gran Maestro e per l'altra al Sant'Uffizzio di Malta."

Is-sentenza ta' Wenzu Falzon kienet bħal ta' Matti, iżda billi Wenzu ma kellux bini x'jaqbdulu, bħalma kellu Matti, ma ħadulu xejn.

Iżjed lura konna għedna, li l-Università ta' l-Imdina għamlet wegħda biex Malta tiġi meħlusa mit-Torok, meta dawn ħabtu għaliha fl-1565. Għedna wkoll, li fost il-flus li l-Università kienet tiġbor minn għand in-nies biex twettaq il-wegħda tagħha u żżewweġ ix-xebbiet fqar, Matti Falzon kien jagħti wqija u nofs fis-sena minn fuq il-ġid li kellu. U dan intrabat ma' l-Università li jagħmlu, sena wara li kien nidem l-ewwel darba fl-1564. Iżda, meta fl-1575 lil Matti Falzon qabdulu ġidu, għax raġa' waqa' fl-għeltijiet ta' qabel, qabżet l-Università biex tibqa' tieħu l-uqija u nofs li Matti kien marbut magħha li għandu jagħti ta' kull sena. Għal din it-talba, la l-Ingiżitur u lanqas il-Gran Mastru ma qanqlu tfixkil biex din ma teħodhomx. Fuq hekk, l-Università baqgħet tieħu l-uqija u nofs minn fuq il-bini ta' Matti Falzon, bħalma hekk kienet tagħmel qabel ma ħadulu ġidu.

Wara xi żmien, it-tfal ta' Matti qanqlu tilwima dwar il-ġid maqbud ta' missierhom. Fuq dan kienet saret kawża; iżda kif din spiċċat, ma sibniex. Biss nafu li l-ġid ta' Matti baqa' maqsum f'idejn l-Ingiżitur u l-Gvern tagħna.

Minn dan li għedna fuq Matti Falzon, naħsbu li l-qarrejja ntebħu kemm huma ħrejjef fiergħa u battala dawk il-ħwejjeġ li ntqalu minn xi kittieba dwar is-"Saħħar Falzun." Barra minn hekk naraw ukoll, li meta jinzerta li jersaq xi wieħed quddiem l-Ingiżitur ta' Malta u jibqa' jwebbes rasu fl-għeltijiet li jkun waqa' fihom, l-Ingizitur ma kienx jagħtih il-mewt hu. Mis-sentenzi ta' Falzunijiet, u minn sentenzi oħra wkoll li ġew f'idejna, insibu li s-sehem li kellu l-Ingiżitur f'dina l-biċċa, kien qisu, ingħidu aħna, xorta waħda bħalma jagħmel l-Avukat Prosekutur il-lum. Wara li l-Ingiżitur jagħmel il-kompilazjoni tal-proċess ta' dak li jkun, u dan ma jkunx irid jindem minn dnubietu, l-Ingiżitur jixlih fuq ħtijietu u jitilqu f'idejn il-Qorti tagħna. U waqt li jsir dan, l-Ingiżitur jitlobha wkoll biex tagħmel ħaqq miegħu, (mal-ħati), billi tagħtih dak li jkun jistħoqqlu. Iżda, għalkemm il-Qorti tagħna tieħu l-ħati taħt idejha, qabel tagħmel ħaqq minnu, kienet terġa' tagħtih sentenza oħra hi wkoll, bil-Latin, imsejsa fuq il-Liġijiet li kellna f'dawk iż-żminijiet. Barra minn dan, is-sentenza li tagħti, kienet tiġi mwettqa min-nies tal-Ħaqq tagħna biss, bla ebda ndħil ta' xejn mill-Ingiżitur.

Fuq għemil l-Ingiżizzjoni f'Malta, jissemmew bosta għajdut dwar xħit ta' nies fil-bir tas-skieken, tqattigħ u ticrit tal-ġisem, titjir ta' laħam in-nies mas-saqaf u ħwejjeġ oħra bħal dawn. Iżda, milli rajna minn dak li għedna, nieħdu, li jekk l-Ingiżitur l-anqas biss ma kien jagħti sentenzi ta' mewt lil dawk li kienu jgħeltu fid-Din tagħna, kif jista' jkun li kien joqtol dawk in-nies bil-kefrijiet li jsemmu? Għalhekk naħsbu, li dawk il-ħwejjeġ li jgħidu, ma humiex ħaġ'oħra ħlief ħolm ta' mħuħ imħawda bil-kitba ta' xi wħud li ma huma mgħarrfa xejn sewwa dwar l-Ingiżizzjoni ta' Malta.

Għalkemm l-Ingiżizzjoni kienet ilha s-snin f'Malta qabel l-1574, iżda Duzzina ried ikun biex ikollha Palazz għall-Qorti u l-Ħabs tagħha. Il-Palazz, Duzzina kisbu minn għand l-Ordni b'xejn. Dan qabel kien Qorti u Ħabs tagħna fi żmien li l-Ordni kien igħammar fil-Birgu.

Duzzina kien miġjub ħafna mill-Gran Mastru. Il-miġja tiegħu hawn kienet milqugħa b'ferħ kbir mill-Ordni. U l-qagħda tiegħu fostna kienet miżmuma b'ġieħ u qima mill-akbar. Iżda, meta fl-1575 Duzzina siefer minn hawn, l-Ordni ra tgħib minn quddiem għajnejh ferħa bla temma.

Flok Duzzina ġie Ingiżitur ieħor. Għalhekk l-Ordni, meta talab lill-Papa biex jibgħat wieħed hawn li ma jkollux x'jaqsam ma' l-Isqof, ġie tefa' l-ġebla fuq saqajh. L-Ordni ma riedx li n-nies tiegħu jaqgħu taħt is-setgħa ta'l-Isqof, iżda b'egħmilu ġralu bħal dak li ħeles mill-qattara u weħel fil-miżjeb, jew, bħalma igħidu oħrajn, mit-taġen waqa' fin-nar. Iżda, jekk lil Duzzina l-Ordni wrieh wiċċ ħlejju, ma' l-oħrajn li ġew warajh, mexa magħhom ta' mqit bis-sħiħ. F'kelma waħda, l-Ingiżi-izjoni f'Malta bdiet tiġi meqjusa mill-Ordni bħala għoqla fuq l-istonku tiegħu, billi lil din, wara t-tluq ta' Duzzina minn hawn, ma setax jġerragħha iżjed qatt.

Biż-żieda ta' Kap ieħor f'Malta, din id-daqsxejn ta' Gżira ġiet maqsuma taħt tliet setgħat. Min kien taħt il-Gran Mastru, min taħt l-Ingiżitur u min taħt l-Isqof. Iżda, għalkemm kull setgħa kienet għaliha, is-setgħa ta' l-Ingiżitur kienet tinfirex fuq kulħadd, sew jekk huma Kavalieri jew qassisin, kemm ukoll jekk mhumiex. Billi l-Ingiżitur hawn kien jidher għall-Papa, is-setgħa li kellu, kienet kbira wisq.

Meta l-Ordni ra li fil-Gżira li jaħkem qiegħed isaltan kap ieħor b'dik is-setgħa kollha, kien għela wisq. Hawn l-Ordni ntebah li, b'għaqlu kollu, ma għamilx ħaġ'oħra ħlief daħħal il-lifgħa f'ħobbu. Fuq hekk l-Ordni mhux biss kien jitmasħan ma' Ruma dwar is-setgħa ta' l-Isqof, imma beda jitħaqqaq ukoll fuq is-setgħa li kellu l-Ingiżitur.

B'dawn il-ħafna setgħat fi Gżiritna, l-Ordni sab ruħu f'bosta taħbit, u biex jara jeħlisx minn dan, kien dejjem ifittex li jnaqqas mis-setgħa li kellhom l-oħrajn, ħalli jżid lil tiegħu.

Iżda l-oħrajn ma kenux iħalluhielu ħelwa għall-melħa, għax ma kienux jibqgħu lura anqas minnu f'din il-biċċa. Terġa', biex kulħadd jirnexxilu jasal fil-ħsieb tiegħu, wieħed kien isawwar lill-ieħor bi lwien koroh mill-aktar li jista' jkun, ħalli quddiem Ruma jidher sabiħ hu biss.

It-tilwim li l-Ordni kien ikollu ma' l-Isqof u ma' l-Ingiżitur, u dawn ma' l-Ordni, kien dejjem sejjer, bla ma jehda u jaqta' xejn. Nistħajlu li lil Ruma kienu xebbgħuha sa xfar għajnejha u dejquha għall-aħħar b'dan it-tilwim, li, bosta drabi, ikun fuq ħwejjeġ li ma kinux ta' ħtieġa kbira. Iżda kemm il-Gran Mastru u kemm l-oħrajn ma kienu jaqtgħu qalbhom minn xejn. Jekk wieħed igħid "abjad," l-ieħor malajr jara x'jaqla' biex juri li dak hu "iswed". B'hekk, dejjem kienu jsibu jgħidu xi ħaġa, biex jissieltu wieħed ma' l-ieħor u jfittxu x-xagħra fil-għaġina ta' xulxin. U dat-tilwim jidher li ma kien bi ħsiebu jispiċċa qatt li, fl-1798, ma ġiex Napuljun Bonaparti hawn. Dan malajr ta daqqa fil-laħam il-ħaj, billi neħħa s-setgħa li kellhom l-oħrajn u għadda kollox f'idejn il-Gvern tal-Gżira biss. U b'hekk ta tmiem lill-tilwima li kienet ilha sejra s-snin il-kbar.

(Jissokta)

KOTBA ĠODDA

ROB. MIFSUD BONNICI, *Midinbin, ġrajja ta' żmien il-Fidwa*, faċċ. 244, The New Art Press, 1937.

Min jaf jaqra b'ilsna barranin isib qatigħ kotba tal-għamla ta' novelli jew rumanzi minsuġin mal-ġrajja ta' żmien Kristu fil-Palestina. Kotba li jogħġbu, jgħaxxqu u jseħħru l-qalb ta' kull nisrani, għax fihom jara kollhom mimlijin bil-ħajja nies li fuqhom nixtiequ nafu xi ħaġa aktar mill-ftit li jgħarrafna l-Vanġelu. Għalhekk kien ħsieb sabiħ li nebbaħ is-Sur Rob. Mifsud Bonnici jikteb ktieb ta' din il-għamla bil-Malti għal dawk il-ħafna li ma jafux jaqraw ħlief bil-Malti.

Il-Midinbin li magħnom l-aktar li jduru l-ġrajja ta' dan il-ktieb huma Ġuda u l-Madliena, il-wieħed tgħallaq u l-oħra nidmet u marret wara Kristu. Oħrajn huma msemmijin li juru sa fejn iwasslu r-regħba, il-kburija u vizzi oħra.

Għal dik li hi letteratura nistgħu ngħidu li dan il-ktieb huwa romanz popolari, maħdum bi ħsieb li jogħġob u jgħallem, ogħla minn ħafna kotba oħra reliġjużi u profani, iżda mhux għoli biżżejjed biex jilħaq ma' xogħlijiet letterari. Il-kittieb dejjem ifittex is-sengħa, sewwa fil-għażla sewwa fir-rabta tal-kliem, iżda mhux dejjem jirnexxilu. Xi daqqiet l-istil hu merħi u mġebbed, bla ħajja, bla lewn. Tolqtok id-drawwa kerha li ddeffes il-pronom dimostrattiv *dan* wara l-pronom relativ *li*. Hekk fil-faċċ. 10: "...jinsabu xi widien kbar li dawn fix-xitwa jimtlew bl-ilma, li dan jibqa' sejjer...." L-anqas ma hi mill-aħjar il-forma passiva tal-verbi magħmula bil-verb *ġie*, hekk: *ġie mħarbat*, *ġie mkabbar*, *jiġi mogħti*. Nisiltu biċċa mill-ewwel faċċata: "Il-Palestina tgħodd bosta għoljiet u widien u kemm il-xagħri. Imbagħad, hemm daqsxejn ta' xmara, il-Ġurdan; din tibda l-mixi tagħha minn fuq il-għoljiet u ħniedaq ta' Ħermon, bejn il-Galilija u Sirja; din tintafa' f'għadira żgħira "Merom", u minn hawn, għal tul ta' xi tnax il-mil, terġa' tintintafa' f'għadira wisq akbar, l-Għadira jew il-Baħar ta' Ġeneżaret." Qabbel issa ma' dan: "Il-Palestina fiha bosta għoljiet, widien u xagħri. Fiha wkoll daqsxejn ta' xmara, il-Ġurdan, li tibda l-mixi tagħha minn fuq il-għoljiet u l-ħniedaq ta' Ħermon, bejn il-Galilija u s-Sirja, u tintafa' f'għadira żgħira, Merom, u mbagħad, wara tul ta' xi tnax il-mil, terġa' tintafa'..."

Is-Sur Rob. Mifsud huwa kittieb li għaraf il-ħtieġa tas-sengħa fil-kitba tal-Malti, li jħaddem dis-sengħa mill-aħjar li jista', iżda li mhux dejjem jirnexxilu jilħaq sa fejn titlob is-sengħa.

A. CREMONA, *Mikiel Anton Vassalli u żmenijietu*, faċċ. 101, The Empire Press, 1937.

Dan il-ktieb huwa ġabra ta' artikoli li s-Sur Nin Cremona ilu jikteb fil-*Malti* mis-sena 1932. Għalhekk, għalkemm fih kull ma seta' jiġbor il-kittieb fuq il-ħajja ta' dal-bniedem kbir, hemm xi ftit tan-nuqqas fit-taqsim, għaliex, bħalma jistqarr il kittieb, xi tagħrif fuq Vassalli kisbu wara waqtu u daħħlu meta seta'.

Kull min iħobb il-Malti għandu jaqra dal-ktieb biex ikun jaf min kien dal-bniedem tal-għaġeb li tefa' s-sisien li fuqhom, wara mitt sena, aħna bdejna nibnu t-tagħlim u l-kitba tal-Malti. Ikun jaf kemm tħabat, kemm qala' fuq wiċċu biex il-ħsieb tiegħu seħħ. U jħoss bħalma għandu jħoss kullħadd, id-dmir li jweġġah l-isem ta' dan il-Malti kbir u li jaħdem fit-triq li fetaħ hu.

ALF. M. GALEA, *Xrara minn tad-dija ta' Kristu*, mill-franċiż ta' P. Raoul Plus S.J.; faċċ. 100, Salesjani, 1937.

Is-Sur Fons hu l-bniedem li fehem xinhi l-ħajja, jiġifieri, li l-ħajja hi ħedma, u l-mistrieħ insibuh biss fil-qabar. U, għalhekk għalkemm għandu 76 sena magħluqa, għadu ma telaqx il-pinna, li ilu aktar minn 50 sena jħaddimha, biex jistrieħ ftit. F'dan il-ġawhra ta' ktieb jagħtina tagħlim tar-ruħ li kulħadd jista' jaqra u jifhem u li kulħadd jaħtieġ. Miktub ħafif. Min jaqrah u jixtarru tajjeb, jikseb ġid kbir għal ruħu. Jinbiegħ erba' soldi biss !

ĠABRA TA' KITBA MALTIJA

Waslilna l-Appell ta' Dr. Ġ. Bonnici meta l-"Leħen" kien għoddu lest. Il-qarrejja tagħna nistħajluhom li diġa qrawħ fil-ġurnali l-oħra u għalhekk huma jafu biżżejjed il-ħtieġa tiegħu. Inħajru lil kulħadd li jgħin mill-aħjar li jista' biex iseħħ dan il-ħsieb sabieħ.

—Waslilna il-ktieb MINN XTUT IN-NIL. Niżżuħajr ħafna.

—Waslilna wkoll MELITA, organe Maltais d'Informations—Tunisie, ġurnal ta' kull xahrejn, bil-Malti u l-Franċiż, maħruġ minn Jean Vella biex igħallem il-Maltin ta' barra jħares ilsienhom u d-drittijiet tagħhom.

Darb'oħra nitħadtu fuqhom fit-tul. Jinbiegħ 1s., minn għand Muscat ta' Sda. Mercanti, il-Belt.

Lehen il-Malti (Università)

KTEJJEB TA' KULL XAHAR — GĦAT-TAGĦLIM

TISĦIB XELIN FIS-SENA JEW 1*d.* IL-GĦADD

GĦAND AQUILINA TA' TRIQ IRJALI

ILAĦĦAQ IT-TIXRID TA' MADWAR ELF

JIDĦOL FID-DJAR TAL-KBAR U Ż-ŻGĦAR

KONDIZZJONIJIET

Kull imsieħeb li ma jġeddedx it-tisħib sa wara għadd li jkun wasallu mhux imħallas, ismu jitħassar mill-kotba tagħna.

Kull kitba li tinbgħat ma titreġġax lura u lanqas ma jingħataw fehmiet privati bil-miktub dwar xogħolijiet letterarji mibgħuta.

Leħen il-Malti hu l-ewwel nett ġurnal ta' l-istudenti ta' l-Università u għalhekk il-kitba ta' dawn tieħu l-ewwel post.

Il-kitba ta' barranin li ma tlaħħaqx sa fejn jitlob il-ġurnal titħalla barra mingħajr ma tingħata l-ebda raġuni

Il-kitba' ta' nies mhux magħrufa jew imħarrġa biżżejjed tista' tkun mimsusa qabel tidher stampata.

Kittieba barranin m'għandhomx jibgħatu kitba li tieħu iżjed minn tliet faċċati.

Leħen il-Malti jitlob kitba li jkun fiha xi ħaġa iżjed minn Malti safi— sengħa u koltura.

Meta kitba tidher fuq isem b'ieħor l-editur għandu jkun jaf isem sewwa tal-kittieb bl-indirizz b'kollox.

Leħen il-Malti jiżżiħajr lill-ħbieb kollha li jxerrduh fost dawk li għad ma bdewx jaqrawh, l-aktar lil dawk li jgħinuna nkabbru l-għadd ta' l-imsieħbin.

Ittri u kitba letterarja għandhom jinbagħtu :

EDITUR, LEĦEN IL-MALTI (Università)
Empire Press, 266, Triq San Pawl,
Il-Belt.

Tisħib

6d. kull sitt xhur
1s. kull sena.
Kopja wahda sold
Ghal barra minn
Malta id-doppju.

Ghat-Tishib u bejgh morru ghand id-Ditta
A. C. AQUILINA & Co.
58D Strada Reale, Valletta.